

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2012 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2012

2

Vilnius 2013

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2012

2

Vilnius 2013

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

MARTYNAS JAKULIS

PAVAINIKIAI LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS VISUOMENĖJE XVI–XVIII A.: TEISINĖ PADĖTIS IR GALIMYBĖS

Įvadas

Nesantuokiniai vaikai, arba pavainikiai (lenk. *bękart*, rusėn. *бeнкартѣ*, lot. *bastardus*), visada buvo (ir tebėra) natūrali kiekvienos visuomenės dalis. Tiek įvairių konfesijų religinės, tiek valstybinės bei miestų teisės požiūriu, nesantuokinės kilmės žmonės buvo vertinami neigiamai ir nuolat bandyta suvaldyti šią problemą. Nepaisant visų pastangų ir apribojimų, tokių žmonių nuolat būdavo, jie gyveno ir (daugiau ar mažiau) sugyveno su kitais visuomenės nariais. Manytume, nesantuokinės kilmės žmonių padėties tyrimai yra reikšmingi dėl kelių priežasčių. Viena vertus, šio klausimo tyrimai leidžia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) visuomenės kolektyvinį portretą papildyti dar viena figūra (ar bent siluetu). Kita vertus, kilmės (ne)teisėtumo klausimas buvo neatsiejamas nuo įvairių konfesijų religinės ir valstybinės, taip pat miestų teisės santykio, tad šiuo tyrimu prisidedama ir prie LDK teisės istorijos tyrinėjimų. Atskleidžiant pavainikių padėtį LDK visuomenėje, iš dalies paliečiami ir kiti, kol kas lietuviškoje istoriografijoje beveik visiškai nenagrinėti klausimai, kaip vaikžudystė ar nesantuokinių vaikų įteisavimo galimybės. Šiuo darbu nesiekiamo atskleisti, kokį procentą visuomenės sudarydavo nesantuokiniai vaikai, kaip jų kiekį veidavo karai bei epidemijos ar tėvų konfesinė priklausomybė – tam reikėtų atskiro ekstensyvaus tyrimo, paremto bažnyčių krikšto metrikų knygomis. Tikimės, kad šis tekstas taps, nors ir nedideliu, bet pirmuoju žingsniu į šios visuomenės grupės tyrimus.

Šio tyrimo objektas – nesantuokinės kilmės žmonės LDK visuomenėje XVI–XVIII a. Iškart būtina pabrėžti, kad tyrimo chronologinės ribos yra sąlyginės. Kaip atsparą pirmajai chronologinei ribai pasirinkome 1529 m. – Pirmojo Lietuvos Statuto (toliau – PLS)

įsigaliojimo datą. Jame buvo kodifikuotos ir nuostatos, kas turėtų būti laikomas pavainikiu pagal valstybinę teisę. Antroji chronologinė riba nėra susijusi su kokiais nors konkrečiais įvykiais, tačiau, manytume, reikšmingu riboženkliau galima laikyti pirmosios špitolės pamestinukams ir našlaičiams įsteigimą Vilniuje 1791 m. – tai rodo požiūrio į nesantuokinius vaikus kaitą.

Tyrimu siekiama atskleisti pavainikių teisinės padėties specifiką bei įvertinti nesantuokinės kilmės žmonių galimybes LDK visuomenėje. Siekiant tikslo, pasirinkti atitinkami uždaviniai: 1) nustatyti, kas tiek pagal įvairių konfesijų religinę, tiek pagal valstybinę bei miestų teisę buvo laikomas neteisėtoms kilmės, taip pat kokiais būdais buvo galima įrodyti kilmės teisėtumą bei „panaikinti“ nesantuokinę kilmę, 2) aptarti galimus pavainikių likimo „scenarius“ bei 3) atskleisti tarpinę padėtį visuomenėje – tarp nepakantumo ir tolerancijos.

Lietuvos istoriografijoje šiam klausimui beveik visiškai neskirta dėmesio. Galima paminėti tik vieną kryptingesnį Vytauto Andriulio straipsnį¹. Istorikas „neteisėtais vaikais“ laiko ne tik nesantuokinius, bet ir tuos, kurių tėvai galėjo išsižadėti dėl įvairių blogų poelgių. Būtina pabrėžti, kad straipsnis paremtas vien normatyviniais šaltiniais, net nemėginta analizuoti, kaip šios normos galėjo būti taikomos teismų praktikoje. Labai svarbu paminėti vertingą žymaus LDK teisės tyrinėtojo Juliuszo Bardacho studiją, skirtą LDK stačiatikių paprotinei santuokos teisei XV–XVII a.² Istorikas nustatė, jog „civilinė“, t. y. ne *in facie ecclesiae* sudaryta, santuoka tarp LDK stačiatikių buvo paplitusi iki pat XVII a. pabaigos, o pavienių atvejų dar galima pastebėti ir XVIII a. Neseniai pasirodžiusioje lenkų istoriko Tomaszo Wiśliczo monografijoje aptariami nesantuokiniai ryšiai ir jų padariniai kultūriškai LDK artimos Lenkijos kaime XVII–XVIII a.³ Vakarų Europos istorikų darbuose pavainikių padėtis aptariama įvairiais aspektais. Nagrinėjami tokie klausimai, kaip teisinė padėtis (kreipiant dėmesį į valstybinės–bažnytinės teisės santykį)⁴, popiežiaus dispensos, atleidžiančios nuo *defectus natalium*, reikšmė ir dvasininko karjera kaip viena iš alternatyvų pavainikiams⁵, „kilmingų“ nesantuokinių sūnų padėtis⁶, taip pat

¹ V. A n d r i u l i s, Neteisėti vaikai pagal feodalinę Lietuvos teisę, *Socialistinė teisė*, 1974, nr. 3. 2, p. 60–63. Su nežymiais pakeitimais perspausdintas monografijoje: V. A n d r i u l i s, *Lietuvos statutų (1529, 1566, 1588 m.) šeimos teisė*, Vilnius, 2003, p. 164–172.

² J. B a r d a c h, Zwyczajowe prawo małżeńskie ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII w.), J. B a r d a c h, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa, 1970, s. 261–315.

³ T. W i ś l i c z, *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku*, Wrocław, 2012.

⁴ R. H e l m h o l z, Bastardy Litigation in Medieval England, *The American Journal of Legal History*, vol. 13, no. 4, 1969, p. 360–383.

⁵ L. S c h m u g g e, Schleichwege zu Pfründe und Altar. Päpstliche Dispense vom Geburtsmakel 1449–1533, *Historische Zeitschrift*, Bd. 257, H. 3, 1993, S. 615–645.

⁶ J. J. H u r w i c h, Bastards in the German Nobility in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries: Evidence of the, *Zimmerische Chronik*, *The Sixteenth Century Journal*, vol. 34, no. 3, 2003, p. 701–727.

vaikžudystės problema⁷. Vakarų Europos istorikų įdirbis leidžia ir mums kitaip pasižiūrėti į turimus šaltinius bei kelti naujus klausimus.

Tyrimo pagrindą sudarantys šaltiniai: 1. Normatyviniai teisės šaltiniai – Lietuvos Statutai (toliau – LS)⁸, katalikų kanonų teisės rinkinys *Corpus iuris canonici*⁹. Susipažinti su saksų–Magdeburgo teisės (toliau – MT) nuostatomis šiuo klausimu padėjo Bartłomiejaus Groickio veikaluose pateikiami Saksų veidrodžio straipsnių vertimai¹⁰ bei Paweło Szczerbico lenkiškas *Weichbildo* ir jo straipsnių glosų vertimas¹¹; 2. Tiek publikuoti, tiek nepublikuoti nenormatyviniai šaltiniai, visų pirma teismų (magistrato, pilies, dvaro) bylos, leidžia susidaryti aiškesnį vaizdą, kaip teisinės normos buvo taikomos praktikoje. Išskirtinių žinių apie nesantuokinius kunigų vaikus teikia 1579 m. Žemaičių vyskupijos vizitacija¹².

Teisinė padėtis

Kas buvo laikomas pavainikiu?

Teisinių pavainikių statusą LDK reglamentavo dvejopos teisės šaltiniai: 1) religinės teisės (kanonų (ir katalikų, ir stačiatikių), protestantų (liuteronų ir kalvinistų) bei nekrikščioniškų konfesijų (žydų, karaimų, totorių)) ir 2) pasaulietinės teisės – LS ir MT. Nesunku pastebėti, kad katalikiškame *corpus iuris canonici* užfiksuotos normos darė įtaką tiek į LS, tiek į MT patekusioms nuostatoms. Kad būtų aiškiau, šias normas susistemino žemiau pateikiamoje lentelėje.

⁷L. G o w i n g, Secret Births and Infanticide in Seventeenth-Century England, *Past & Present*, no. 156, 1997, p. 87–115.

⁸Cituojiama pagal: *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. II, d. 1, par. S. Lazutka, E. Gudavičius, I. Valikonytė ir kt., Vilnius, 1991 (toliau – PLS); *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, подр. Т. І. Доўнар, У. М. Саголін, Я. А. Юхо, Мінск, 2003 (toliau – ALS); J. Lappo, *1588 m. Lietuvos Statutas*, t. II (tekstas), Kaunas, 1938 (toliau – TLS). Dėl dažno tų pačių straipsnių kartojimo leidinių puslapių toliau tekste nenurodomi.

⁹*Corpus iuris canonici, pars secunda: Decretalium Collectiones*, ed. A. Friedberg, Graz, 1959 (toliau – CIC). Kalbėdami apie atskiras nuostatas, tolesnėse nuorodose žymėsime tik knygos, skyriaus bei straipsnio numerius.

¹⁰B. G r o i c k i, Artykuły prawa majdeburskiego które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przelożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629, B. G r o i c k i, *Artykuły prawa majdeburskiego; Postępek sądów okolo karania na gardle; Ustawa płacej u sądów*, (Biblioteka dawnych polskich pisarzy-prawników, t. 2), Warszawa, 1954 (toliau – Artykuły). B. G r o i c k i, *Tytuły prawa majdeburskiego (Biblioteka dawnych polskich pisarzy-prawników, t. 3)*, Warszawa, 1954 (toliau – Tytuły).

¹¹P. S z c z e r b i c, *Ius municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przelożone (Bibliotheca Iagellonica. Fontes et Studia, t. 20)*, Kraków, 2011.

¹²*Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579) (Fontes ecclesiastici historiae Lithuaniae, I)*, par. L. Jovaiša, Vilnius, 1998 (toliau – ŽV).

1 lentelė. KT, LS ir MT normų palyginimas

KT (katalikų)	PLS III. 12	ALS III. 23	TLS III. 28	MT
<i>Si in gradu prohibitio matrimonium clandestine vel contra interdictum, de quo supra [vardijami teisėtos santuokos sudarymui būtini veiksmai], contractum fuerit, etiam per ignorantes de impedimento, nati ex illo matrimonio sunt illegitimi (4. 3. 3).</i>	[...] з невенчалною жоною мел его [...].	[...] не зъ венчалною нешлюбною жоною мель [...].	[...] не з венчалною и нешлюбною жоною мель [...].	[...] iedny, co się ode dwoyga wolnych ludzi rodzą, to iest, z miłošnice, którą sobie kto w domu miasto żony chowa [...] (<i>Speculum Saxo-num</i> , I, 51) ¹³ .
<i>Si autem vir vivente uxore sua aliam cognoverit, et ex ea prolem susceperit, licet post mortem uxoris eandem duxerit, nihilominus spurius erit filius [...]</i> (4. 17. 6).	–	[...] кото-рыхъ бы отецъ при властной жоне съ чужолозницею мель [...].	[...] которых бы отецъ при властной жоне с чужолозницею мель [...].	<i>Niektore z cudzołostwa od cudzey żony [...]</i> (<i>Speculum Saxonum</i> , I, 51 in glosa) ¹⁴ .

Katalikų ir lentelėje nepaminėtų stačiatikių bažnytinės teisės nuostatos šiuo klausimu pernelyg nesiskyrė, tačiau verta paminėti, kad stačiatikiai kur kas griežčiau nei katalikai žiūrėjo į santuoką. Katalikams buvo galima vesti daug kartų, o stačiatikiai vienintelė tikra ir teisėta santuoka laikė tik pirmąją, o antroji bei trečioji buvo toleruojamos tik kaip mažesnė blogybė, neleidžianti pulti į nuodėmę. Ketvirtoji santuoka (kai kurių autorių teigimu, – ir trečioji¹⁵) nebuvo pripažįstama, o iš jos gimę vaikai laikomi nesantuokiniais¹⁶. Griežtai į santuoką žiūrėjo ir kalvinistai, kurie, kitaip, nei katalikai, teisėtais nepripažindavo ir slaptoje (nors ir pagal visus reikalavimus sudarytoje) santuokoje gimusių vaikų,

¹³ Pagal B. Groicki, *Tytuly...*, s. 50; P. Szerbic, min. veik., p. 36.

¹⁴ B. Groicki, *Tytuly...*, s. 51.

¹⁵ J. Meyendorff, *Christian Marriage in Byzantium: The Canonical and Liturgical Tradition*, *Dumbarton Oaks Papers*, 1990, vol. 44, p. 101.

¹⁶ A. Kazhdan, *Illegitimate Children*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, Oxford, 1991, p. 985–986.

kaip ir apskritai griežčiau žiūrėjo į bet kokius dorovės pažeidimus¹⁷. Liuteronai santuoką taip pat laikė labai reikšmingu institutu, o iš bet kokių nesantuokinių santykių gimę vaikai buvo laikomi neteisėtais¹⁸. Visgi tai tik formalios nuostatos. Kaip iš tiesų šie klausimai buvo sprendžiami LDK protestantų bendruomenėse (ar nebuvo kokių vietinių sąlygų nulemtų „patobulinimų“), kiek buvo skirtumų, lyginant su katalikais ar stačiatikiiais, lieka tolesnių tyrimų problema. Tą patį reikia pasakyti ir apie nekrikščioniškas mažumas.

Kanonų teisės nuostatos apėmė kur kas platesnį spektrą visų su kilmės teisėtumo klausimais susijusių problemų, kaip, pavyzdžiui, vaikų, gimusių po tėvų skyrybų, statusas (4. 17. 8) ir kt. Vis dėlto šiame darbe dėl ribotos jo apimties nepristatinėsime visų šios srities kanonų teisės normų, nes, mūsų nuomone, daug svarbiau išsamiau išnagrinėti lentelėje paminėtus atvejus, kurie buvo suprantami kaip aktualūs LDK kasdienybėje (todėl ir tapo valstybinės teisės dalimi).

Be minėtų normų, PLS buvo užfiksuota galimybė tėvui sūnaus išsižadėti testamente, o visuose trijuose LS – viešai paskelbti ne savo sūnumi. Verta pastebėti, kad į minėtus LS straipsnius buvo įrašyti tam tikri „saugikliai“, apribojantys kone absoliučią tėvų galią. Pagal PLS, tėvui vedus po žmonos mirties, sūnus iš ankstesnės santuokos negalėjo būti paskelbtas pavainikiu ir taip nušalintas nuo palikimo (ALS bei TLS ši norma buvo pritaikyta ir motinoms). Be to, į ALS ir TLS buvo įrašyta nuostata, kad tėvo namuose „netrumpą laiką“ (*часъ немалый*) gyvenęs ir tikru laikytas sūnus negali būti dėl kokių nors priežasčių (pvz., užsitrauktos tėvo nemalonės, kas ir minima LS) būti paskelbtas pavainikiu. Tokio vaikų išsižadėjimo ir „pavertimo“ pavainikiais atveju šaltiniuose kol kas rasti nepavyko. Visgi neabejotina, kad tokios normos negalėjo atsirasti be precedento. Manytume, toliau vertėtų išsamiau aptarti ir teismų praktikoje atsispindinčius atvejus, kai žmogaus kilmė būdavo kvestionuojama dėl neteisėtų tėvų vedybų ar nesantuokinių tėvo ryšių esant gyvai žmonai.

Kaip pastebėjo J. Bardachas, viena iš LDK teisės ypatybių buvo didelė pasaulietinės teisės elementų įtaka santuokos teisei. Šios tendencijos buvusios ypač stiprios tarp stačiatikių, o bažnytinei teisei į šią sferą teko skintis kelią iki pat XVII a. Tokios „civilinės“ santuokos funkcionavo kaip kontraktai, o bažnyčios (katalikų ir stačiatikių) jas pripažindavo *de facto*, bet ne *de jure*¹⁹. Teisėta (*венчальная, copulata*) santuoka turėjo atitikti keletą kriterijų: 1. apie ją turėjo būti viešai paskelbta (pagal katalikų apeigas – 3 kartus), 2. turėjo dalyvauti liudininkai, 3. ceremonija turėjo vykti maldos namuose.

¹⁷ J. Witte Jr., Honor Thy Father and Thy Mother? Child Marriage and Parental Consent in Calvin's Geneva, *The Journal of Religion*, 2006, vol. 86, no. 4, p. 581, 589.

¹⁸ J. Witte Jr., *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, with a foreword by M. E. Marty, Cambridge, 2002, p. 80.

¹⁹ J. Bardach, min. veik., p. 261–264.

Kaip iliustratyviausius kol kas galime paminėti du skirtingai pasibaigusius atvejus. Nors jie susiję su LDK stačiatikiais, neabejotina, kad tokių problemų iškildavo ir katalikams. 1528 m. lapkričio 3 d., taigi dar prieš PLS įsigaliojimą, Lenkijos karalius ir Ldk Žygimantas I Senasis paskelbė sprendimą byloje tarp Polocko bajorės Julijos Senkavičienės ir kunigaikščio Semiono Odincevičiaus dėl Julijai ir jos vaikams priklausančio dvaro užgrobimo²⁰. Kunigaikštis Semionas, apeliuodamas į santuokos neteisėtumą, Julijos ir velionio Jackaus sūnus Ivaną ir Grigorijų teigė esant neteisėtais, taip grįsdamas savo ir savo sesers teisę į Jackaus palikimą. Iškilus klausimui dėl Ivano ir Grigorijaus kilmės, į bylos sprendimą įsitraukė Kijevo ir visos Rusios metropolitas Josifas bei jo bendravardis įpėdinis ir net Konstantinopolio patriarchas Jeremijas. Hierarchai galiausiai nusprendė, kad Jackaus ir Julijos santuoka buvusi teisėta, tad ir jų sūnūs esantys visiškai teisėti paveldėtojai (*черезъ венець церковными уроженными*). Gavęs tokį sprendimą, valdovas paskelbė Julijai ir jos sūnams palankų nuosprendį.

Kita dėl tokios pačios priežasties iškilusi byla pasibaigė priešingai. 1540 m. spalio 1 d. buvo paskelbtas nuosprendis byloje tarp valdovo bajorų Sako bei Timošo Mitkovičių ir jų tėvo brolių Radivonovičiaus, Manilovičiaus bei Gerasimovičiaus²¹. Broliai skundėsi, kad minėti bajorai laiko jų tėvo žemę ir neužleidžia jiems kaip paveldėtojams (*яко отчичомъ*). Toliau nagrinėjant bylą išaiškėjo, kuo remdamiesi brolių priešininkai valdo šią nuosavybę: dar prieš tai spręstoje byloje pati Sako ir Timošo motina patvirtinusi, kad buvo jų tėvo Mitkos neteisėta žmona (*зналася, же была невенчанная отцу ихъ*). Esant tokioms aplinkybėms, Mitkos broliui įgavo pirmumo teisę į palikimą.

Šiose bylose matyti aiški valstybinės ir bažnytinės teisės perskyra: sprendžiant valstybinei teisei priklausančias bylas (šiuo atveju – dėl nuosavybės), kuriai nors pusei įrodinėjant neteisėtą priešininkų kilmę, byla perduodama bažnytiniam teismui (arba, kaip galima numanyti, liudyti kviečiamas dvasininkas), kurio prerogatyva ir buvo patvirtinti žmogaus (ne)teisėtą kilmę. Tik gavus sprendimą iš bažnytinio teismo, byla galėjo būti užbaigta²².

Kita priežastis, dėl ko žmogus galėjo būti pripažintas pavainikiu, buvo jo tėvo nesantuokiniai santykiai su to asmens motina, esant gyvai žmonai. Tokia nuostata buvo įtvirtinta ir 1578 m. Varšuvos seimo konstitucijoje²³. Mūsų manymu, vienas įdomiausių atvejų yra LDK kanclerio Leono Sapiegos ir Jono Narbuto byla dėl pastarojo kilmės (1603)²⁴. Jonas buvo kaltinamas, kad yra gimęs iš jo tėvo Mikalojaus Narbuto-Maliko

²⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15, par. A. Dubonis, Vilnius, 2002, nr. 46, p. 85–87.

²¹ Акты, издаваемые виленскою археографическою комиссією (toliau – АВАК), т. XVII: Акты гродненскаго земскаго суда, Вильна, 1890, № 468, c. 179; J. B a r d a c h, min. veik., p. 268.

²² R. H. H e l m h o l z, min. veik., p. 361.

²³ Volumina legum, t. II, Petersburg, 1859, s. 187.

²⁴ Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUB RS), f. 59–16, l. 1–121.

ir šeimynykštės Marinos santykių, esant gyvai pirmajai Mikalojaus žmonai Bogdanai²⁵. Anot Arkadiuszo Czwołeko, tokie Jonui pateikti kaltinimai buvo tik vienas iš šio konflikto, kilusio dėl 36 tūkst. auks. Jono skolos, epizodų²⁶. Prieš tai (1601) jis buvęs L. Sapiegos keletą mėnesių kalinamas ir kankinamas. Pateikti kaltinimai dėl neteisėtos kilmės buvo paskutinis kanclerio žingsnis, kuriuo, paties J. Narbuto žodžiais tariant, siekta „iš vis dar gyvo padaryti lavoną“²⁷. Paliudijus 15-ai bajorų, tuometinis Vilniaus vyskupas Benediktas Vaina, *iuxta canones [...] Qui filii sint legitimi*, paskelbė, kad J. Narbutas esąs neteisėtos kilmės. Sunku vienareikšmiškai pasakyti, ar šiuo atveju J. Narbutas buvo iš tiesų gimęs iš nesantuokinių tėvo ryšių su nebajore, ar visgi tai tapo būdu L. Sapiegai apsiginti nuo J. Narbuto kaltinimų dėl kankinimų, kadangi kilmingasis nebūtų privalėjęs atsakyti teisme prieš nekilmingąjį²⁸.

Šios dvi aptartos nuostatos esmingai skyrėsi tuo, kad pirmuoju atveju nebažnytinėje tėvų santuokoje gimęs asmuo dar galėjo tapti teisėtu, jei jo tėvai susituoktų pagal visus reikalavimus, o antruoju atveju būtų pagelbėjusi tik popiežiaus dispensa (apie tai – vėliau). Neatsitiktinai būtent šios dvi aptartos kanonų teisės normos (o ne daugiau) pateko į LS III – bajorų laisvių – skyrių. Viena vertus, jose kalbama apie paveldėjimo teisę – tai buvo ypač aktualu bajorams. Kita vertus, griežtas požiūris į nesantuokinius vaikus buvo nulemtas ir kilmingųjų siekiu (bent jau formalus) išsaugoti luomo integralumą.

MT atveju žmogaus kilmė taip pat buvo susieta su jo paveldėjimo galimybėmis, nors visgi matome, kad būta tam tikrų nuolaidų: gimę neteisėtoje santuokoje ir iš sanguliuavimo visgi galėjo paveldėti bent jau motinos turtą, nesant teisėtos kilmės vaikų²⁹. Paveldėjimo teisė buvo visiškai apribota tik tiems, kurie gimė iš kraujomaišos³⁰. Svarbu pastebėti, kad LS apskritai nekalbama apie galimybes pavainikiams ką nors paveldėti iš motinos. Vis dėlto kol kas nepavyko surasti pavyzdžių, kaip šios MT nuostatos (ne)buvo taikomos teisinėje praktikoje.

Kaip įrodinėta teisėta kilmė?

Visų visuomenės luomų atstovų kilmės teisėtumo patvirtinimas buvo susijęs su vieno ar kito asmens tėvų santuokos teisėtumo patvirtinimu. Tai galėjo būti padaryta dvejopai:

²⁵ Ten pat, l. 35.

²⁶ A. Czwołek, *Piórem i bulawę. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń, 2012, p. 161.

²⁷ *VUB RS*, f. 59–16, l. 61v.

²⁸ A. Czwołek, min. veik., p. 162.

²⁹ B. Groicki, *Tytuły...*, s. 50; P. Szcerbicz, min. veik., p. 208.

³⁰ B. Groicki, *Tytuły...*, s. 51.

1. paliudijus asmens, kurio kilmė abejojama, tėvus sutuokusiam dvasininkui, taip pat kaimynystėje gyvenantiems patikimiems žmonėms arba 2. pateikus išrašus iš bažnytinių metrikų knygų.

Pirmojo atvejo pavyzdžiais galėtų tapti dvi bylos. 1556 m. Ulka Fedkaitė bandė apginti savo, kaip teisėtos žmonos, o kartu – ir neseniai gimusio kūdikio, padėtį. Teisme ji teigė, kad atves stačiatikių kunigą, kuris sutuokė ją ir ieškovo Antano Chodorovičiaus (norinčio ją išvaryti iš namų) sūnų. Jai dvasininko neatvedus, nuosprendis buvo paskelbtas A. Chodorovičiaus naudai³¹. Jau minėtoje L. Sapiegos ir J. Narbuto byloje, matyt, trūkstant raštiškų įrodymų, neteisėtą Jono kilmę patvirtino 15 kaimynystėje gyvenusių bajorų (*in vicinia existentium nobilium et aliorum proborum virorum*)³².

Šaltiniuose matome ne vieną atvejį, kai teisėta kilmė patvirtinama išrašais iš bažnytinių metrikų knygų. Steponas Tamoševičius 1651 m. rugsėjo 8 d. į Vilniaus vyskupijos konsistorijos knygas pareikalavo įrašyti paliudijimą dėl jo teisėtos kilmės (priežastis nežinoma). Šį įrašą sudarė ne tik išrašai iš parapinės Šidlovecų bažnyčios metrikų knygų (tiek dėl tėvų santuokos teisėtumo, tiek dėl Stepono krikšto), bet ir pačios Stepono motinos bei patikimų Valkavisko pavieto žmonių paliudijimas³³. 1658 m. į Vilniaus audėjų cechą stoję amatininkai (tiek katalikai, tiek liuteronai) patvirtino, kad yra gimę teisėtoje santuokoje, pateikdami išrašus iš savo parapiinių bažnyčių metrikų knygų³⁴. Įdomus ir bajoro Jono Gedmino-Vilkickio atvejis. 1762 m., „užbėgdamas už akių žmonių nedorumui“, jis į Joniškio magistrato knygą (kodėl būtent į magistrato knygą, sunku pasakyti) įrašė aktą, kuriuo buvo patvirtinta jo sūnaus Juozapo kilmė, kadangi dėl anksčiau siautusių maro (1709–1711?) nebuvo įmanoma šio fakto įrašyti į metrikų knygas³⁵.

Galimybės pavainikiams tapti teisėtais

Net ir tuo atveju, jeigu būdavo pripažįstama nesantuokinė žmogaus kilmė, tai nebūtinai reikšdavo, kad jam teks visą tolesnį gyvenimą tenkintis tokiu statusu ir susidurti su juridiniais apribojimais. Galimybių pavainikiams pakeisti savo statusą teikė kanonų teisė. Popiežiaus Aleksandro III dekretas skelbė, kad prieš tėvų vestuves gimę vaikai taps visateisiais, kai tik jų tėvai susituoks (CIC, 4. 17. 6). Ši nuostata buvo perimta ir

³¹ Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas: Lietuvos istorijos skaitinių chrestomatija, sud. A. Baliulis ir E. Meilus, Vilnius, 2001, nr. 57, p. 256–257.

³² VUB RS, f. 59–16, l. 70v.

³³ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 604, ap. 3, b. 107, p. 85–86.

³⁴ XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai, t. I: 1657–1662 m. Vilniaus miesto tarybos knyga, sud. E. Meilus, Vilnius, 2011, nr. 100, p. 226–227; nr. 152, p. 282 ir kt.

³⁵ LVIA, f. SA, b. 15351, l. 288v–289.

MT³⁶. Vienas iš problemos sprendimo tokiu būdu pavyzdžių galėtų būti byla, 1714 m. išspręsta Kretingoje. Į teismą atėjusi Elzbieta Kumponaitė skundėsi dėl Mikelio Skroblio, kuris „su ja nedorai pasielgęs“, ir tarsi įrodymą parodė pusės metų sūnų Mykolą. Netrukus surastas Mikelis „iš geros valios ir niekieno neverčiamas“ paėmė Elzbieta už žmoną. Už tai jis išvengė bausmės pagal LS ir MT (*niesądząc podług rozdziału statutowego II y wynalastkow Saxonium*), tik (kaip galima suprasti, kartu su Elzbieta) turėjo atlikti bernardinų paskirtą bažnytinę bausmę³⁷. Šiuo atveju buvo svarbu tai, kad nei Mikelis, nei Elzbieta nebuvo vedę, todėl jų sūnus buvo laikomas „natūraliu“ (*filius naturalis*), o jo įteisinimui pakako tik tėvų vedybų.

Kita galimybė buvo gauti popiežiaus dispensą, atleidžiančią nuo *defectus natalium*. Ludwigo Schmuggeso tyrimas parodė, kad šis būdas buvo išties populiarus: 1449–1529 m. laikotarpiu su prašymu išduoti tokią dispensą į popiežiaus kanceliariją kreipėsi net 37 916 žmonių iš visos Europos³⁸. Galimybė teikti tokias dispensas *extra Romanam curiam* 1501 m. buvo suteikta Vilniaus katedros prelatui Erazmui Ciolekiui³⁹. Dispensos išsiryšinimas leisdavo žmogui susilyginti su tais, kurie buvo gimę teisėtoje santuokoje. Kol kas galime paminėti tik, ko gero, patį žinomiausią su LDK susijusį dispensavimo atvejį. Tokią dispensą nesantuokiniam Žygimanto I Senojo ir Kotrynos Telničankos sūnui Jonui iš Lietuvos kunigaikščių 1510 m. liepos 29 d. suteikė popiežius Julijus II. Šia bule Jonas buvo ne tik įteisintas kaip gimęs iš teisėtos santuokos (*de legitimo matrimonio et de nobili genere ex utroque parente procreatus*), bet ir nobilituotas, kad galėtų gauti bažnytinės pareigybes⁴⁰. Šiuo atveju buvo svarbu tai, kad Jonas buvo Žygimanto *filius naturalis*, kadangi gimė dar iki pirmųjų vedybų. Kol kas mums žinomas ir vienas atvejis, kai kilmę „apvalė“ ir Respublikos karalius. 1583 m. Steponas Batoras „apvalė“ Poznanės muitininko Jono Margonskio kilmę⁴¹. Visgi nežinoma, kiek tokių atvejų būta LDK kontekste.

Tebelieka sudėtinga atsakyti į pagrindinį klausimą: kaip tokius formalius „apsivalymus“ traktavo valstybinė bei miestų teisės ir ar tai netapdavo šių teisių susikirtimo tašku? Be abejo, Jono iš Lietuvos kunigaikščių atvejis dėl jo tėvo išskirtinio statuso taip pat yra išskirtinis, tad tik Vatikano archyvuose saugomų šaltinių duomenimis paremti tyrimai

³⁶ B. Groicki, *Artykuły...*, s. 6; P. Szczerbic, min. veik., p. 37.

³⁷ *LVIA*, f. SA, b. 15353, l. 2.

³⁸ L. Schmugge, min. veik., p. 629.

³⁹ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijałek i Wł. Semkowicz, Kraków, 1932–1948, nr. 495, s. 595–596.

⁴⁰ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historiam Illustrantia*, ed. Augustinus Theiner, tomus secundus: *Ab Ioanne PP. XXIII usque ad Pium PP. V, 1410–1572*, Romae, 1861, nr. CCCLXVI, p. 334–336; Z. Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellonów i domu Wazów w Polsce*, Kraków, 2005, s. 186.

⁴¹ *Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *LMAVB RS*), f. 1–197.

leistų susidaryti bent kiek bendresnį vaizdą, kiek LDK buvo paplitusi praktika išsirūpinti popiežiaus dispensą, atleidžiančią nuo *defectus natalium*. Kol kas sudėtinga atsakyti, ar būta kokių panašaus pobūdžio procedūrų protestantų bažnyčiose.

Pavainikių galimybės LDK visuomenėje: apie du kraštutinumus

Ankstyva mirtis

Nesantuokiniai vaikai tiek LDK, tiek bet kurioje kitoje ankstyvųjų Naujųjų laikų visuomenėje kartu su neturtingų žmonių vaikais apskritai, taip pat mergaitėmis, patekdavo į rizikos grupę vaikų, kuriems jau iškart po gimimo grėsdavo mirtis nuo motinos rankos⁴². Suvokimas, kad nesantuokiniai vaikai priklausė ypatingos rizikos grupei, atsispindi ir TLS. Atskiru straipsniu buvo nustatyta mirties bausmė moterims, kurios nužudys būtent nesantuokinius vaikus (*не живучы в стане малженскомъ*) (XI. 60). Ypač daug dėmesio sankcijoms už šį nusikaltimą buvo skirta MT. Reikia pabrėžti, kad šiame MT straipsnyje nuo savo motinos rankos žuvę vaikai neapibūdinami būtent kaip nesantuokiniai⁴³.

Kaip pastebėjo šį reiškinį XVII a. Anglijoje tyrinėjusi Laura Gowing, vaikžudystė būdavo, viena vertus, susiklosčiusių psichologinių sąlygų padarinys, kita vertus, tokį poelgį paskatindavo ir nepalankios ekonominės sąlygos, dėl kurių vieniša moteris iš esmės neturėdavo galimybių auginti vaiką viena⁴⁴. Andrzejaus Karpińskio tyrimai parodė, jog Lenkijoje daugiausiai vaikžudystės atvejų pasitaikydavo būtent tarp žemesnės socialinės padėties netekėjusių moterų, ir tik labai retai taip pasielgdavo ištekėjusios moterys ar našlės⁴⁵.

Šaltiniuose sudėtinga rasti vaikžudystės atvejų, kadangi tai buvo ypač kruopščiai slepiamas nusikaltimas. Taigi turime galimybę susipažinti su keliais atvejais (tik iš Kretingos apylinkių, nors tai neturi reikšmės), kai motinoms visgi nepavyko iki galo slapčia atsikratyti nepageidaujamo naujagimio: Onos Kurmytės ir Kristupo Lenarto (1715)⁴⁶, Onos Šlumščiuotės ir Joselio (1734)⁴⁷ bei nebaigta Elenos Bruževičiūtės (1734) byla⁴⁸. Iš dalies

⁴² B. A. H a n a w a l t, Medievalists and the Study of Childhood, *Speculum*, 2002, vol. 77, no. 2, p. 453.

⁴³ B. G r o i c k i, Postępek sądów okolo karania na gardle, B. G r o i c k i, *Artykuły prawa majdeburskiego; Postępek sądów okolo karania na gardle; Ustawa placej u sądów (Biblioteka dawnych polskich pisarzy-prawników, t. 2)*, Warszawa, 1954 (toliau – *Postępek*), nr. LXXX, s. 157–159.

⁴⁴ L. G o w i n g, min. veik., p. 88.

⁴⁵ A. K a r p i ń s k i, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa, 1995, s. 191, 329.

⁴⁶ *LVI A*, f. SA, b. 15353, l. 29v–31.

⁴⁷ Ten pat, l. 188–189.

⁴⁸ Ten pat, l. 189v.

tinkamas ir Apolonijos Gudzevičienės atvejis (1687)⁴⁹, tačiau šiuo atveju sunku pasakyti, ar kūdikis buvo nesantuokinis. Pirmieji du (reprezentatyvesni) atvejai patvirtina motinų priklausymą žemesniam socialiniam sluoksniui: abi moterys buvo netekėjusios, dirbo ūkyje kaip samdinės. Tikėtina, kad šį kriterijų atitiko ir kitos dvi moterys.

Istorikai, tyrinėjantys vaikžudystės reiškinį ankstyvųjų Naujųjų laikų visuomenėje, pabrėžia tris šio nusikaltimo fazes: 1) nėštumo slėpimą iki pat gimdymo, 2) slaptą gimdymą bei 3) naujagimio nužudymą ir palaikų palaidojimą⁵⁰. Visas šias fazes, išskyrus „sėkmingą“ palaikų palaidojimą, matome pirmaisiais dviem atvejais. Nuslėpti nėštumą, ypač kaimiškoje vietovėje, be artimiausios aplinkos pagalbos turėjo būti išties nelengva. Kaip tai buvo daroma, labai sunku pasakyti. Tačiau, kad to buvo siekiama apskritai, paliudija faktas, kad už pagalbą O. Šlumščiuotei slėpti nėštumą kartu buvo nubausti ir jos tėvai bei kaimynai. Tuo tarpu O. Kurmytės bendrininkas ir kūdikio tėvas K. Lenartas, galiausiai prisipažindamas, kad kartu su Ona tiesiog paliko kūdikį gulėti miške, be kita ko, pridūrė, kad Onos motina nieko nežinojusi apie nėštumą. Esą tik jai pagimdžius, ji supratusi, kas įvyko, ir sakiusi: „Žmonės tiesą kalbėjo, o aš neklausiau“. Taip, galimas daiktas, motina buvo apsaugota nuo galimų kaltinimų prisidėjus prie nėštumo slėpimo.

Abiem atvejais gimdymas taip pat vyko slapta, be įprastos kitų moterų pagalbos: O. Kurmytė pagimdžiusi pamiškėje, ganydama gyvulius, O. Šlumščiuotė – būdama viena namuose. Slaptas gimdymas suteikdavo galimybę moterims apsiginti – jei jos įrodydavo, kad kūdikis gimė negyvas, joms nebegrėsdavo mirties bausmė. Tokiu būdu apsiginti bandė tiek O. Kurmytė, tiek O. Šlumščiuotė, tiek A. Gudzevičienė. Patys teisėjai O. Kurmytei siūlė prisiekti, kad kūdikis gimė negyvas. Dėl kūdikio nužudymo neprisipažino tik O. Šlumščiuotė, tačiau nėštumo ir gimdymo slėpimas suveikė kaip sunkinanti aplinkybė ir ji taip pat buvo nuteista myriop (pagal TLS XI. 60). Egzekucija jai visgi nebuvo įvykdyta – Naujųjų Kartėnų (Kartenos?) valsčius neturėjo lėšų budeliui, tad ji buvo nuplakta ir išvaryta. Tuo tarpu O. Kurmytei buvo pritaikyti ne tik TLS XI. 60 bei XIV. 31 straipsniai⁵¹, bet ir MT norma⁵².

XVIII a. pabaigoje matome ir pirmuosius bandymus organizuotai gelbėti į rizikos grupę patenkančius naujagimius. Tarp Vilniuje veikusių špitolių globotinių būta ir našlaičių bei pamestinukų. Rokitų špitolėje 1790 m. globoti 27 pamestinukai ir našlaičiai, kurių didžioji dalis, be abejo, buvo nesantuokiniai vaikai⁵³. 1791 m. Vilniuje buvo įsteigta

⁴⁹ *Wilnianie: żywoty siedemnastowieczne*, oprac. D. Frick, Warszawa, 2008, nr. 33, s. 101.

⁵⁰ T. Wiślicz, min. veik., p. 86; L. Gowin g, min. veik., p. 87–115.

⁵¹ Sunku paaiškinti, kodėl šiame kontekste paminimas straipsnis „Apie bausmes sąvadautojams“. Nors aiškiai ir nenurodyta, galbūt jis buvo pritaikytas kūdikio tėvui K. Lenartui?

⁵² B. Groicki, *Postępek*, nr. LXXX, s. 157–159.

⁵³ *LMAVB RS*, f. 43–3641, l. 2v.

ir speciali Kūdikėlio Jėzaus špitolė pamestinukams ir našlaičiams⁵⁴. Šaričių prižiūrima įstaiga tapo išsigelbėjimu daugeliui tokių kaip Tomas, kurį tėvai vėlyvą 1791 m. rudenį paliko prie špitolės vartų⁵⁵.

Karjeros galimybės

Iš aukštesniųjų visuomenės sluoksnių kilusio tėvo nesantuokinis sūnus turėjo galimybių netgi pasiekti tam tikrų karjeros aukštumų, jeigu tik tuo norėdavo pasirūpinti tėvas. Kaip parodė Judithos J. Hurwich tyrimas, neteisėta kilmė Vakarų Europoje net nebuvo traktuojama kaip labai didelis trūkumas – tokie valdovų bei kilmingųjų palikuonys vis tiek buvo laikomi kilmingais, jei tik tuo pasirūpindavo tėvas. Visgi jie visada socialinėje hierarchijoje stovėdavo vienu laipteliu žemiau nei santuokiniai to paties tėvo vaikai⁵⁶. Nesantuokiniai galingųjų sūnūs galėjo rasti prieglobstį ir Romos katalikų Bažnyčioje. Šį reiškinį tyrinėjęs L. Schmutge pabrėžė tris nesantuokinių sūnų kelio į dvasininkiją etapus: 1) vaikas auginamas ir lavinamas tėvo lėšomis, 2) išrūpinama popiežiaus dispensa, atleidžianti nuo *defectus natalium*, ir 3) pasinaudojant tėvo turima įtaka, gaunamos bažnytinės beneficijos⁵⁷. Tokiu būdu nesantuokiniai sūnūs, viena vertus, būdavo aprūpinami materialiai, kita vertus, eliminuojami iš tėvo palikimo dalybų.

Bene ryškiausias tokios karjeros pavyzdys, manytume, yra Žygimanto I Senojo ir Kotrynos Telničankos sūnaus Jono iš Lietuvos kunigaikščių (1499–1538) atvejis. Net ir turint labai trumpą Jono gyvenimo aprašymą, nesunku pastebėti pagrindinius jo tapimo dvasininku etapus. Jonas kurį laiką gyveno Krokuvėje, išlaikomas tėvo. Jau 1510 m. (sic!) Jonas *de Thelnicz* paskiriamas Krokuvos kanauninku, iš popiežiaus Julijaus II gavus dispensą. 1516 m. paskiriamas Poznanės kanauninku, o apie 1519 m. – Vilniaus vyskupu, kuriuo išbuvo iki 1536 m. (nors dėl amžiaus ir dėl to, kad neturėjo reikiamų šventimų, iki sueis 27 m., vyskupiją valdė ne vyskupo ordinaro, o administratoriaus teisėmis). Tais pačiais metais valdovas Joną paskiria Poznanės vyskupu⁵⁸. Be abejo, šis atvejis yra išskirtinis dėl ypatingos Jono tėvo padėties. Tokiems veiksams (jau vien dispensos išrūpinimui) reikėjo tiek politinės įtakos, tiek didelių materialinių resursų. Tik nedaugeliui pavainikių pavykdavo pasiekti tokių aukštumų, t. y. tapti vyskupais⁵⁹.

⁵⁴ J. G o r d z i e j e w, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Cteroletniego (1789–1792)*, Kraków, 2010, s. 168.

⁵⁵ *LMAVB RS*, f. 318–5563, l. 2.

⁵⁶ J. J. H u r w i c h, min. veik., p. 716, 721. Trumpai apie situaciją Lenkijoje žr.: C. K u k l o, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbirowej*, Warszawa, 2009, s. 385.

⁵⁷ L. S c h m u t g e, min. veik., p. 625.

⁵⁸ Z. W d o w i s z e w s k i, min. veik., p. 186–189.

⁵⁹ J. J. H u r w i c h, min. veik., p. 723.

Galbūt panašiu būdu savo sūnumi siekė pasirūpinti ir Veliuonos, Vilkijos bei Skirsne-
munės klebonas Steponas Bienkovskis, išsiuntęs jį studijuoti į Krokuvą⁶⁰. Studijos Kro-
kuvos universitete neretai tapdavo žingsniu į dvasininkų luomą⁶¹.

Kol kas sudėtinga pasakyti, kaip galėjo klostytis iš vidutinės ir smulkiosios bajorijos
kilusių pavainikių gyvenimas, kokias karjeros galimybes jie turėdavo, taip pat ar tėvai
bent jau bandydavo pasirūpinti jų įteisinimu. Taip pat nežinia, kaip bendruomenėse būda-
vo priimami miestiečių bei valstiečių nesantuokiniai vaikai.

Visuomenės požiūris: tarp nepakantos ir tolerancijos?

Žiūrint tik į normatyvinius pasaulietinės teisės šaltinius, aiškiai matyti neigiamas po-
žiūris į tokios kilmės žmones. Tai rodo ne tik dideli apribojimai dėl paveldėjimo, bet ir
vartojama terminija – jie įvardijami ne kaip „neteisėti“, bet kaip „pavainikiai“ (*bękart*,
бенкартъ, *bastardus*) – terminu, kuriuo tų laikų visuomenėje buvo išreiškiamas šių as-
menų „žemesnis“ statusas. Pavainikių vertinimą LS teisės erdvėje parodo TLS įtvirtinta
norma (XIV. 32), kad nužudęs pavainikį asmuo neturi būti baudžiamas mirties bausme.
Jeigu būtų gyva pavainikio motina, jai turėtų būti sumokėti galvapinigiai kaip už „prasto
luomo žmogų“.

Tokio jau, sakytume, sisteminio siekio atsiriboti nuo nesantuokinės kilmės as-
menų apraiškų galime matyti daugelio cechų statuteuose. Gera iliustracija galėtų būti
Vilniaus audėjų cecho atvejis. Šio, kaip ir daugelio kitų cecho statute (patvirtintas
1578 m.) nurodyta, kad nariu gali tapti tik tas, kuris pateiks raštiškus įrodymus, kad
yra gimęs iš teisėtos santuokos (*ze uczciwego łoża od ojca i od matki wyszedł*)⁶². Jau
anksčiau minėjome tokio patvirtinimo pavyzdžius ir būdą. Tokios nuostatos, mūsų
manymu, turėjo dvejopą prasmę. Viena vertus, cechas buvo neatsiejamas nuo religinio
gyvenimo, tad žmonės, gimę iš santykių, kurie neretai šaltiniuose apibūdinami kaip
„bedieviški“, „griaunantys visuomenės tvarką“, buvo nepageidaujami. Kita vertus, tai
galėjo turėti ir praktinę reikšmę, kadangi cecho meistrų sūnūs turėdavo palankesnes
sąlygas tapti cecho nariais, taigi tokiu būdu būdavo išvengiama galimų papildomų
konkurentų.

Mūsų nuomone, neigiamą visuomenės požiūrį į nesantuokinės kilmės žmones gerai
atspindi ir bylos dėl įžeidimo pavadinant pavainikiu. Norma dėl tokio pobūdžio įžeidimo

⁶⁰ ŽIV, p. 25.

⁶¹ Matyti, kad dalis dvasininkų iš Lietuvos XVI a. vykdavo studijuoti į Krokuvos universitetą – *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.* nr. 194, p. 49; nr. 300, p. 64; nr. 330, p. 68; nr. 406, p. 83 ir kt.

⁶² *Akty cechów wileńskich*, t. I: *Akty Nr. 1–487 za lata 1495–1700*, oprac. H. Łowmiański, Wilno, 1939, nr. 57, s. 67.

buvo užfiksuota LS, tačiau šios nuostatos pirmiausiai buvo skirtos bajorams. Visgi tokio pobūdžio konfliktų (kurie buvo sprendžiami, matyt, nebūtinai pasitelkiant LS) kildavo ne tik tarp bajorų⁶³, bet ir tarp miestelėnų⁶⁴ ar valstiečių⁶⁵. Simptomiška, kad toks įžeidimas viešumoje ar privačioje aplinkoje nuskambėdavo tą pačią socialinę padėtį užimančio asmens atžvilgiu. Manytume, galima paminėti ir du išskirtinesnius atvejus. 1586 m. Upytės pavieto valdovo žemioniui Balceriui Lenartaičiui Kurojedui būnant Ramygalos vaito namuose, to paties pavieto valdovo žemionis Jonas Mikolajevičius „nežinia dėl kokių priežasčių“ tokiais žodžiais rėkęs: „girdi, [Balceris] nesąs Kurojedas, bet pavainikis, nedoro sangulio sūnus“. Šis atvejis išskirtinis tuo, kad buvo pasikėsinta į patronimą, kuris buvo padėties visuomenėje bei tėvo turto paveldėjimo garantas. Labai gali būti, kad tai buvo ne šiaip kokių nors neigiamų emocijų paskatintas įžeidimas, bet ir rimtesnio teismo ginčo preliudija. Kitais atvejais aiškiai matyti, jog žodis „pavainikis“ nuskamba kartu su kitais žeminančiais žodžiais, kaip kad, pavyzdžiui, Urbonavičiaus ir Vilimavičiaus konflikto atveju (1714). Vilimavičienė Urbonavičių išvadino „šunsnukiu, pavainikiu, vagimi“ (*skurwym synem, bękartem, złodziem*), o jo žmoną – „kerėtoja“ (*czarownica*).

Ką apie visuomenės požiūrį į pavainikius sako šie, atrodytų, labiau lokales įtampas atspindintys atvejai? Nesantuokinė kilmė buvo suvokiama kaip gėdingas dalykas, nors gėdingumo laipsnį išties sudėtinga išmatuoti. Nepaisant to, kad pavainikis visuomenėje dažn(iausi)ai tebūdavo vienas iš daugelio įžeidimų, žmogus tokiu atveju tarsi buvo statomas į vieną gretą su tais, kurie buvo suvokiami kaip moraliai „susitepę“. Tai, kad šis įžeidimas tapdavo tarsi paskutiniu lašu ir įžeistasis kreipdavosi į teismą, mūsų manymu, parodo šio įžeidimo stiprumą. Tokį žodinį įžeidimą to meto visuomenėje galima palyginti su kūno sužalojimu⁶⁶. Atrodytų, kartais tik „žvirbliu“ – viso labo keiksmažodžiu konflikto aistrų sukuryje – „išskridęs“ žodis, laiku nesiėmus priemonių „apsivalyti“, galėjo sugrįžti „jaučiu“ ir smarkiai pakenkti asmens reputacijai. Ne veltui toks įžeidimas, bent jau LS

⁶³ Silino Šimonovičiaus ir keturių Gardino totorių byla (1555): *ABAK*, t. XXI: *Акты гродненского земского суда*, Вильна, 1894, № 22, c. 13–14. Valdovo žemionio Ščasno Pavlovičiaus skundas (1559): *ABAK*, t. XXII: *Акты слонимского земского суда*, Вильна, 1895, № 147, c. 75. Valdovo žemionio Balcerio Lenartaičio Kurojedo skundas (1586): *ABAK*, t. XXVI: *Акты унитского гродского суда*, Вильна, 1899, № 397, c. 337. Jurgio Urbonavičiaus ir Mykolo Vilimavičiaus byla (1714): *LVIA*, f. SA, b. 15353, l. 8–8v.

⁶⁴ Jurgio Jokūbavičiaus ir Grigaliaus Šukevičiaus byla (1691): *Žagarės dvaro teismo knygos (1650–1751) (Lietuvos teisės paminklai, t. 4)* (toliau – *ŽDTK*), par. V. Raudeliūnas, A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius, 2003, kn. II, nr. 4, p. 129.

⁶⁵ Juozapo Kužmicko ir Juozapo Čepučio byla (1749): *ŽDTK*, kn. III, nr. 293, p. 405–406.

⁶⁶ V. A li š a u s k a s, *Sakymas ir rašymas. Kultūros modelių tvėrmė ir kaita Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius, 2009, p. 72.

erdvėje, turėjo būti „išperkamas“ šmeižiką žeminančia procedūra, kurios metu jis turėjo tvirtinti „lojęs kaip šuo“⁶⁷. Toks jautrus visų visuomenės sluoksnių atstovų reagavimas į šį įžaidimą atspindi ir visuomenės vertybių sistemą⁶⁸, kurios viena iš didžiausių gėdų laikyta kilmė iš amoralių tėvų.

Visgi, be negatyvaus (bent jau oficialiai) nusistatymo pavainikių atžvilgiu, manytume, galima pastebėti ir tokių žmonių toleravimo ženklų. Pavyzdžiu galėtų tapti jau minėtas brolių Mitkovičių atvejis. Kas galėtų liudyti tam tikrą atlaidumą jų atžvilgiu? Nors byla broliams pasibaigė nepalankiai ir tai reiškė, kad jie oficialiai ir visam laikui (tėvas jau buvo miręs) tapo pavainikiais, teismo sprendime jie nebuvo įvardyti jokių panašiu terminu⁶⁹. Kita vertus, jie ir toliau vadinti valdovo žemionimis bei, atrodo, neprarado patronimo. Tai, kad tiek Mitkovičių, tiek brolių Senkavičių (galimos) pavainikystės klausimas išskyla kaip antraeilis, bylinėjantis dėl turto paveldėjimo, manytume, taip pat rodo, kad tokie žmonės galėjo gana ramiai gyventi (tikėtina, kad kur kas ilgiau nei iki pilnametystės) ir netgi naudotis jiems oficialiai nepriklausančiomis privilegijomis tol, kol neiškildavo paveldėjimo klausimas. Tą patį galima pasakyti ir apie J. Narbuto atvejį, nors priežastys, dėl kurių iškilo klausimų dėl kilmės, buvo kitos. Be to, nežinome, kokie išties būdavo žmonių, kurie galiausiai būdavo pripažįstami pavainikiais, realūs praradimai, be paveldėjimo teisės netekimo. Mūsų manymu, bent jau sąlyginai tolerantišką požiūrį į ne santuokoje gimusius žmones rodo ir tai, kad kunigams pavykdavo už vietinių ištekinti savo dukras⁷⁰. Nors katalikų Bažnyčioje įsigalint celibato praktikai žmonių požiūris tikriausiai keitėsi ir tolerancija tokiam dvasininkų elgesiui mažėjo.

⁶⁷ Nė viename iš analizuotų atvejų netaikoma tokia sankcija, tik skiriama piniginė bauda. Galime paminėti vieną panašų atvejį. 1765 m. Kretingos gyventoja Morta Pipiraitė už Kazimiero Sakavičiaus apkalbėjimą, kad esą nuo jo besilaukianti kūdikio, buvo nubausta ne tik 100 kirčių, bet ir turėjusi viešai vaikščioti aplink rotušę, kartodama: „apkalbėjau poną Sakavičių, [...] kaip kalė lojau“: *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai* (toliau – *LMMPA*), t. II: *Kretinga, Skuodas, Šauliai, Šventoji, Varniai, Veliuona, Vieksniai, Virbalis, Vladislavovas*, sud. A. Tyla ir D. Žygelis, Vilnius, 1997, nr. 11, p. 53–54.

⁶⁸ M. T. R a d o m s k i, ‘Włóczyz się po klasztorach, aby z mnichami grzeszyć! A ty codziennie ze scholarami się kładziesz!’ – czyli o seksualności w języku obelg krakowskich mieszczan w XV wieku, *Przegląd Historyczny*, 2012, t. CIII, z. 1, s. 99.

⁶⁹ Tik vienu iš mums žinomų atvejų nesantuokiniai vaikai ne bylos dėl įžaidimo kontekste buvo pavadinėti ne „neteisetais“, o pavainikiais. 1612 m. skunde prieš Merkinės miestietį Luką Šurpą kunigas Mikalojus Pavėtrius (*Powetrius*) teigė, kad Lukas laikęs ne savo žmoną *in abusum et publicum adulterium*, o iš to gimę keletas pavainikių (*bękartów*): *LMMPA*, t. VII: *Merkinės miesto aktai (1598–1627)*, sud. A. Baliulis, Vilnius, 2010, nr. 285, p. 455. Greičiausiai tokie žodžiai nuskambėjo dėl apskritai neigiamo nusistatymo šių vaikų tėvo, kaltinamo maištu, atžvilgiu. Palyginimui: kai Kretingos miestietis Jonas Valužis 1722 m. kreipėsi į magistratą dėl savo sutuoktinės neištikimybės su bernu Kazimieru Žvaginiu, iš svetimavimo gimęs sūnus nebuvo įvardytas jokių terminu: *LVI*, f. SA, b. 15353, l. 126v.

⁷⁰ *ŽIV*, p. 25, 157.

Išvados

Teisinį pavainikių statusą LDK reglamentavo dvejopos teisės šaltiniai – religinės (kanonų (katalikų ir stačiatikių), bažnytinės protestantų bei nekrikščioniškų mažumų) bei pasaulietinės (LS ir MT). Į LS pateko dvi kanonų teisės normos, pagal kurias neteisėtais buvo laikomi neteisėtoje santuokoje bei iš sanguliovimo gimę žmonės, kurie dėl to prarasdavo paveldėjimo teisę. Galia viešai ar testamente paskelbti sūnų neteisėtu buvo deleguota tėvui. Būtent minėtų dviejų (o ne daugiau) kanonų teisės normų patekimas į LS III – bajorų laisvių – skyrių nebuvo atsitiktinis. Tai buvo susiję su bajorams labai svarbiais paveldėjimo klausimais – neteisėtos kilmės argumentu galėjo būti pasinaudota ginčiuose dėl paveldėjimo. Tai atspindėjo ir kilmingųjų siekį išlaikyti savo luomo integralumą. Nors MT normos taip pat buvo susietos su žmogaus paveldėjimo galimybėmis, visgi iš neteisėtos santuokos ar sanguliovimo gimę vaikai dar galėjo paveldėti motinos turtą, nesant teisėtų jos vaikų – to nematome LS. Paveldėjimo teisė buvo visiškai apribota tik gimusiems iš kraujomaišos. Iš teismų praktikos matyti, kad patvirtinti kilmės teisėtumą buvo galima pasirūpinant, kad tėvų santuokos teisėtumą paliudytų juos sutuokęs dvasininkas. Žmogaus (ne)teisėtą kilmę galėjo paliudyti ir kaimynystėje gyvenantys žmonės. Įsigalint rašto kultūrai, didelės reikšmės įgijo išrašai iš bažnytinių metrikų knygų. Galimybę pakeisti teisinį pavainikio statusą teikė kanonų teisės norma (atsispindėjusi ir MT), pagal kurią vaikas, gimęs prieš tėvų vedybas, po vedybų tampa teisėtu. Kitas būdas buvo gauti popiežiaus dispensą, atleidžiančią nuo *defectus natalium*. Kol kas tebelieka sudėtinga pasakyti, ar tokie formalūs „apsivalymai“ kasdienėje teismų praktikoje nesikirsdavo su valstybine bei miestų teise.

Turimi šaltiniai leidžia kalbėti apie du kardinaliai priešingus pavainikių likimo „scenarijus“. Neturtingoms netekėjusioms moterims gimę vaikai patekdavo į rizikos grupę. Nepalankios ekonominės sąlygos galėjo priversti motinas nužudyti naujagimius. Kita vertus, įtakingų tėvų nesantuokiniai vaikai, jei tik tuo pasirūpindavo tėvas, turėdavo galimybę siekti karjeros. Viena iš tokių galimybių galėjo būti tapimas dvasininku. Stokojant tyrimų, kol kas labai sudėtinga kalbėti apie vidutinės bei smulkiosios bajorijos, taip pat miestiečių ir valstiečių nesantuokinių vaikų galimybes.

Visuomenė (bent jau oficialiai) žiūrėjo į pavainikius nepalankiai. Nesantuokinės kilmės kaip vienos iš didžiausių gėdų suvokimą liudija ne tik siekis juridiskai atsiriboti nuo tokios kilmės asmenų, bet ir jautrus visų visuomenės grupių reagavimas į įžeidimą pavadinant pavainikiu. Kita vertus, iš šaltinių fragmentų galime matyti ir tam tikrą tolerancijos ženklą. Tai, kad kilmės klausimas iškyla kaip antraeilis bylose dėl nuosavybės, leidžia atsargiai tvirtinti, jog tokios kilmės žmonės galėjo ilgą laiką gyventi netrukdomi ir naudotis jiems formaliai nepriklausančiomis privilegijomis.

ILLEGITIMATE CHILDREN IN THE SOCIETY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 16TH–18TH CENTURY: LEGAL STATUS AND OPPORTUNITIES

Summary

MARTYNAS JAKULIS

This article examines the legal status and opportunities of illegitimate children in the society of the Grand Duchy of Lithuania in the 16th–18th century. The legal status of illegitimate children was defined by both – religious law (including canon law (Roman Catholic and Orthodox) and law of the Reformed Churches and non-Christian minorities) and secular law – the Statutes of Lithuania and Magdeburg Law. As defined by the legislation, an illegitimate child was one born in an illegal marriage or of adulterous liaisons. These legal norms were of the greatest significance to the nobility as on the one hand, they dealt with inheritance issues and on the other hand, they served as a means to secure the integrity of the state. Provisions of the Magdeburg Law left an opportunity for the illegitimate child to inherit maternal property (excluding those born from acts of incest). The (il)legitimacy could have been proved by testimony of the cleric who married the child's parents or neighbours or via extracts from parish records. An illegitimate child could have been legitimized by subsequent marriage of his/her parents or by receiving papal dispensation *dedefectunatalium*. Sources suggest two possible yet opposite “scenarios” for illegitimate children. On the one hand, illegitimate children born to poor mothers were in danger of being killed, on the other hand, those born to rich parents had certain career opportunities (for example, of becoming a cleric). The official attitude towards illegitimate children was generally negative, still there are signs of conditional tolerance in the sources.

Gauta 2012 m. lapkričio mėn.

Martynas Jakulis – Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedros doktorantas. Rengiamos disertacijos tema – Špitolės Vilniuje XVI–XVIII a.

El. paštas: martynas.jakulis@gmail.com